

Οι αντιλήψεις δασκάλων και καθηγητών γυμνασίου στο ζητήματα του σχολικού εκφοβισμού

Εισήγηση στο 1ο ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΤΥΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΥ
με θέμα : «*Το φαινόμενο του εκφοβισμού στο σχολικό και διαδικτυακό περιβάλλον. Με το βλέμμα στην
Ευρώπη*» (11-12 Ιουνίου 2014)

Dr. Χρίστος Πατσάλης
Σχολικός Σύμβουλος ΠΕ:70
E - mail : stospa@otenet.gr

Περίληψη

Ένεκα της σοβαρότητας των επιπτώσεων της σχολικής βίας /θυματοποίησης στους μαθητές , και της σημασίας των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών στην πρόληψη - αντιμετώπιση της , διεξήχθη ποσοτική έρευνα, με σκοπό τη διερεύνηση των αντιλήψεων δασκάλων και καθηγητών γυμνασίου στο ζητήματα του σχολικού εκφοβισμού.

Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι και οι δύο ομάδες, και περισσότερο οι καθηγητές, σε όχι ευκαταφρόνητο ποσοστό, δεν θεωρούν την ενδοσχολική βία ως σοβαρό πρόβλημα στα σχολεία . Ο τρόπος όμως που απαντούν σε διάφορες άλλες μεταβλητές ερμηνεύεται ως αναγνώριση της σημαντικότητας του ρόλου τους στην αντιμετώπιση του φαινομένου , ως διάθεση για ενεργητική εμπλοκή στη διευθέτηση ανάλογων συμβάντων, ενώ έμμεσα αναδύεται η ανάγκη για επιμόρφωση .

Λέξεις – κλειδιά: ενδοσχολική βία , θυματοποίηση , στάσεις, αντιλήψεις , εκπαιδευτικοί

Abstract

Due to the importance of the impact of the bullying phenomenon/victimization on students and the significance of the teachers' perceptions in its prevention - addressing, a quantitative research has been conducted, in order to explore the attitudes of the primary teachers as well as the high school teachers on the school violence issues. The results of this study showed that both groups, mostly the high school teachers, at a non- inconsiderable percentage, do not consider in-school violence as a serious problem at schools. But the way they respond to different variables is interpreted as recognition of the importance of their role in addressing the phenomenon, as an eagerness for active involvement in arranging such events, while indirectly emerges a need for training.

Keywords: bullying, victimization, attitudes, perceptions, teachers

Εννοιολόγηση των όρων - Προβληματική της έρευνας

Εκφοβισμός/θυματοποίηση

Το φαινόμενο αυτό γνωστό με το όνομα bullying¹, που στην ελληνική βιβλιογραφία αποδίδεται με τον όρο εκφοβισμός² και θυματοποίηση (=αποτέλεσμα του εκφοβισμού) ή ενδοσχολική βία, εκδηλώνεται εμπρόθετα με επαναλαμβανόμενες και απρόκλητες αρνητικές πράξεις προσβλητικού χαρακτήρα, και περαιτέρω λαμβάνει την έκδηλη μορφή της σωματικής βίας (κλωτσιές, σπρωξίματα, χτυπήματα κτλ.), της λεκτικής (κοροϊδίες, βρισιές, εκβιασμοί κτλ) και της μη λεκτικής (απειλητικές χειρονομίες: επίδειξη της μπουνιάς, απειλητική γκριμάτσα).

Εκδηλώνεται επίσης και στις κοινωνικές σχέσεις (relational aggression) με άμεσο τρόπο (κοινωνικός αποκλεισμός: αποκλεισμός από το παιχνίδι, από τις παρέες) και με έμμεσο όπως π.χ. διάδοση φημών, χειρονομίες, γκριμάτσες ή απομόνωση του θύματος, κ.α. (Crick, N. & Grotpeter, J, 1995).

Οι μαθητές οι οποίοι παρενοχλούν τους άλλους ως άτομα ή ομάδες ονομάζονται «θύτες», «δράστες» (bullies) και οι αποδέκτες της παρενόχλησης «θύματα» (victims) (Smith, P., Bouers, L, Binney, V., Cowie, H. 1999).

Τα άτομα που υφίστανται τον εκφοβισμό, χωρίς να προκαλούν, αποκαλούνται αλλιώς «παθητικά θύματα» (Olweus, 1978).

Στους εμπλεκόμενους κατά την εκδήλωση του φαινομένου συμπεριλαμβάνονται και παιδιά, τα οποία άλλες φορές συμπεριφέρονται ως «θύτες» και άλλες ως «θύματα».

Ανάλογες πράξεις, διαδραματιζόμενες μεταξύ μαθητών/τριών, αποτελούν πρόβλημα και στα ελληνικά σχολεία (Andreou, 2000, Χαντζή, Χουντουμάδη και Πατεράκη, 2000). Μάλιστα σύμφωνα με ερευνητικά αποτελέσματα, που αφορούν στο χρονικό πλαίσιο της τελευταίας δεκαετίας, φαίνεται να υπάρχει αυξητική τάση στην εκδήλωσή τους (Πετρόπουλος, Παπαστυλιανού, 2001-ΕΚΚΕ, 2006).

Αντιλήψεις, στάσεις

Οι αντιλήψεις των εκπαιδευτικών, θεωρούνται ως το σύνολο των ιδεών, τις οποίες έχει διαμορφώσει καθένας για τις ανάγκες των μαθητών και για τη συμπεριφορά τους. Εμπεριέχουν τις πεποιθήσεις τους για τους σκοπούς της αγωγής κ.α., και περιλαμβάνουν συμπεριφορές, που νοηματοδοτούνται από αυτές τις πεποιθήσεις (Tabachnick, B. R & Zeichner, K.M., 1984).

Αντιπροσωπεύουν την προσωπική τους «κοσμοθεωρία», και ρυθμίζουν σε μεγάλο βαθμό την αλληλεπίδραση τους με τους μαθητές, αφού αποτελούν βασικό στοιχείο της καθημερινής πρακτικής τους (Nespor 1987). Έτσι αποκτούν σύμφωνα με τον Ainscow (1998) κατευθυντικό ρόλο στο σχεδιασμό και τη χρήση ορισμένων στρατηγικών.

Οι αντιλήψεις ενός ατόμου, και κατά συνέπεια των εκπαιδευτικών, απέναντι σε κάποιο κοινωνικό φαινόμενο ή ένα σύνολο ανθρώπων εκφράζονται με στάσεις, οι οποίες είναι ένα διαρκές σύστημα με γνωστικό³ συναισθηματικό στοιχείο (Γεώργας, 1990) και με κάποια τάση προς την έκφραση συμπεριφοράς (Stahlberg & Frey, 1988). Το σύστημα αυτό συμβάλλει στον καθορισμό των βλέψεων και της

¹ Η λέξη «bully», ως ουσιαστικό, σύμφωνα με το Oxford English-Greek Dictionary σημαίνει «νταής», «τύραννος», ενώ ως ρήμα αποδίδεται με τα: «απειλώ», «εκφοβίζω», «εξαναγκάζω». (Oxford English-Greek Learner's Dictionary, (D.N.Stavropoulos & A. S. Hornby), Second Edition by G. N.Stavropoulos, Oxford University Press. 2008).

² Κατάσταση στην οποία κάποιος μαθητής εκτίθεται κατ' επανάληψη και για μεγάλο χρονικό διάστημα σε αρνητικές ενέργειες ενός ή περισσότερων άλλων μαθητών, που εκδηλώνονται με βίαιο επιθετικό τρόπο (Olweus, 1993).

³ Το γνωστικό στοιχείο, ανάγεται σε ότι γνωρίζει ή νομίζει ότι γνωρίζει κάποιος για μια κοινωνική ομάδα, με την οποία έρχεται σε στενή επαφή, ενώ το συμπεριφορικό στη γενικότερη συμπεριφορά του ατόμου, που προσδιορίζεται από τη στάση του απέναντι στο κοινωνικό φαινόμενο ή γεγονός.

συμπεριφοράς του ατόμου (Bourdieu & Passeron, 1971).

Την αποτύπωση του γνωστικού και συμπεριφορικού στοιχείου αυτού του συστήματος στην ομάδα των δασκάλων και των καθηγητών γυμνασίου επιχειρεί να πραγματοποιήσει η παρούσα μελέτη .

Σημασία της έρευνας

Το γεγονός ότι οι πράξεις του εκφοβισμού , σε ότι αφορά στους μαθητές - θύματα , συνδέονται άμεσα με χαμηλή σχολική επίδοση και ανασφάλεια στο σχολείο και γενικότερα με αρνητικές ψυχικές επιπτώσεις σε μικρο και μακρο χρονικό ορίζοντα (Olweus, 1993a), Larance J.) , σε συνδυασμό και με τη σπουδαιότητα, που αποδίδεται στις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών αναφορικά με τη σχολική βία και τον εκφοβισμό (Πατσάλης, 2014), προσδίδουν στο φαινόμενο ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον. Η σπουδαιότητα αυτή έγκειται στο ότι η γνώση γύρω από τις απόψεις και τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών, ως αποτέλεσμα έρευνας, συνάπτεται : πρώτον με την έγκαιρη διάγνωση του φαινομένου, η οποία μπορεί να οδηγήσει στην αποτελεσματική αντιμετώπιση και στην ελαχιστοποίηση των επιθετικών συμπεριφορών στο σχολείο (Ο' Moore, 1997, Boulton Καρέλλου, Λανίτη, Μανούσου, Λεμονή, 2001, Χαντζή κ.α.. 2000) και δεύτερον με την υποστήριξη και την αύξηση του βαθμού εμπιστοσύνης των μαθητών «θύματων» προς τους δασκάλους τους.

Θα πρέπει να σημειωθεί, επίσης, ότι εκπαιδευτικοί, που αποπνέουν μέσα από τις αντιλήψεις τους σιγουριά άσκησης επιρροής επάνω στους μαθητές τους, και επιπλέον έχουν εμπιστοσύνη στον εαυτόν τους ως προς τη διαχείριση συμβάντων σχολικού εκφοβισμού, έχουν αυξημένες πιθανότητες να είναι αποτελεσματικοί στην αντιμετώπισή του (Beran, 2005). Περαιτέρω η επιδεικνυόμενη , εκ μέρους τους, ευαισθησία και η απόκτηση γνώσης, σχετικά με το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού, μπορεί να λειτουργήσει διευκολυντικά για την επιτυχή έκβαση των προγραμμάτων παρέμβασης (Kallestad & Olweus, 2003).

Βιβλιογραφική επισκόπηση

Η σχετική ερευνητική δραστηριότητα, στον ελλαδικό χώρο, ποικίλει. Ειδικότερα έχουν διεξαχθεί έρευνες σε μαθητικό πληθυσμό, με επίκεντρο την έκταση του φαινομένου, τα χαρακτηριστικά των μαθητών, οι οποίοι συμμετέχουν σε εκφοβιστικές δραστηριότητες και τους παράγοντες, οι οποίοι ευνοούν τον εκφοβισμό , όπου διαπιστώνεται η ύπαρξη άμεσης και έμμεσης επιθετικότητας, σε ποσοστό υψηλό, αντίστοιχο εκείνου άλλων χωρών (Boulton ο.π., 2001) . Άλλες εστιάζουν στις κυριότερες μορφές του φαινομένου στο σχολικό χώρο και στη συσχέτιση τους με την ηλικία ή το φύλο του θύτη και του θύματος.

Αναφορικά με τις στάσεις και αντιλήψεις των δασκάλων, για το πρόβλημα του σχολικού εκφοβισμού/θυματοποίησης, σε ελληνική έρευνα (Φελούκα & Αμανάκη, 2009) διαπιστώνεται πως αντιλαμβάνονται τη σπουδαιότητα του ρόλου του σχολικού συστήματος και του δικού τους στην ανάδειξη , και αντιμετώπιση του φαινομένου, , ενώ φαίνεται και η χαμηλή αυτοπεποίθηση τους στην αποτελεσματική διαχείριση του, την οποία αποδίδουν στην ποιότητα της προετοιμασίας κατά τη βασική τους εκπαίδευση. Ως προς την πρόληψη του φαινομένου, σε άλλη μελέτη (Ψάλτη, Κωνσταντίνου, 2007) με υποκείμενα έρευνας 202 δασκάλους και καθηγητές, οι εκπαιδευτικοί

και περισσότερο οι δάσκαλοι φαίνεται να αντιλαμβάνονται πως τα επιτεύγματα στην πρόληψη συνδέονται με τους ίδιους και το έργο τους , θεωρώντας περεταίρω την ειδική εκπαίδευσή τους ως αναγκαία συνθήκη για την αποτροπή και την αντιμετώπιση του εκφοβισμού. (www.pyxida.org.gr, 2009) .

Οι εκπαιδευτικοί αναγνωρίζουν ότι επικεντρώνουν περισσότερο στο διδακτικό – μαθησιακό τομέα της εκπαιδευτικής διαδικασίας και πολύ λιγότερο στην ψυχοκοινωνική προσαρμογή των παιδιών, την οποία δεν θεωρούν ιδιαίτερα σημαντική (Χατζηχρήστου, κ.α. , 2002). Φαίνεται, δε, σε άλλη έρευνα ότι το 64%, εξ αυτών, δεν γνωρίζει το περιεχόμενο του όρου, τον οποίο τον κατανοούν μόνον ως έκφραση σωματικής βίας , ενώ αποδίδουν τα αίτια του εκφοβισμού στις διαπροσωπικές σχέσεις και στην οικογενειακή κατάσταση (Ξανθάκου,κ.α.,2006).

Η ξενόγλωσση βιβλιογραφία δεν επιφυλάσσει ιδιαίτερες εκπλήξεις. Αποκαλύπτεται και εδώ πως η πλειονότητα των εκπαιδευτικών, εκδηλώνει αδυναμία αναγνώρισης των θυμάτων του εκφοβισμού (Drecktrah & Blaskowski, 2003) ως και δυσκολία εντοπισμού των σχετικών περιστατικών (Beran & Tutty, 2002) .

Για τη σοβαρότητα του προβλήματος, άλλες έρευνες, καταδεικνύουν ότι οι εκπαιδευτικοί αντιλαμβάνονται το bullying ως αβλαβές μεταβατικό στάδιο, από το οποίο περνούν όλα τα παιδιά σε κάποια φάση της σχολικής ζωής τους (Barone, 1997). Στην Ιρλανδία, μάλιστα, το 27% των δασκάλων και το 53% των καθηγητών γυμνασίου δεν θεωρούν τη θυματοποίηση ως πρόβλημα .

Σε μελέτη, που διερευνά τις αναπαραστάσεις των δασκάλων ως προς το σχολικό εκφοβισμό, φαίνεται η μονοδιάστατη αντίληψή τους για αυτόν, αφού τα υποκείμενα επικεντρώνουν μόνον στην άμεση έκφρασή του, αγνοώντας τον εκφοβισμό που αφορά στις κοινωνικές σχέσεις (Nicolaidis, et al, 2002, Merrett & Wheldall, 1993) .

Μία άλλη πτυχή της ερευνητικής δραστηριότητας είναι η διάσταση μεταξύ καταγεγραμμένων περιστατικών θυματοποίησης και αποτρεπτικών παρεμβάσεων των δασκάλων, οι οποίες υπολείπονταν σε συχνότητα των περιστατικών(Boulton,Unterwood,1992).

Το 85% των εκπαιδευτικών δηλώνει ότι παρεμβαίνει συχνά ή πάντα στα επεισόδια bullying, ενώ μόνον το 35% των μαθητών έχει αυτήν τη γνώμη (Craig, et al.,2000) .

Από την περιδιάβαση της βιβλιογραφίας, προκύπτει ότι αυτή η μελέτη έρχεται να καλύψει υπάρχον ερευνητικό κενό .

Η Έρευνα

Με την παρούσα μικρής έκτασης ποσοτική εμπειρική έρευνα, η οποία ανήκει μεθοδολογικά στην κατηγορία επισκόπησης πεδίου, επιδιώκεται η συλλογή δεδομένων αναφορικά με το πρόβλημα, για αξιοποίησή τους στην ερμηνεία συγκεκριμένων συμπεριφορών και στην εξαγωγή συμπερασμάτων εξήγησης (Cohen, Manion,1994).

Σκοπός και στόχοι της έρευνας

Σκοπός της έρευνας ήταν η διερεύνηση των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών , ως προς ζητήματα, που αναφέρονται στο σχολικό εκφοβισμό και την από αυτόν απορρέουσα θυματοποίηση . Οι στοχεύσεις που υπηρετούν την υλοποίηση του σκοπού υποστασιοποιούνται από τα παρακάτω ερευνητικά ερωτήματα :

- Θεωρούν οι εκπαιδευτικοί ότι ο εκφοβισμός και η θυματοποίηση είναι σοβαρό πρόβλημα στο σχολείο ;
- Υπάρχει διαφοροποίηση των εκπαιδευτικών μεταξύ τους ως προς την προηγούμενη εκτίμησή τους;
- Ποιες πρακτικές εκφοβισμού έχουν βιώσει, πού, πότε;
- Ποια θεωρούν οι εκπαιδευτικοί ότι είναι τα κίνητρα των μαθητών που τους ωθούν να συμμετέχουν εκφοβιστικές πρακτικές ;
- Με ποια συχνότητα παρεμβαίνουν οι εκπαιδευτικοί στα επεισόδια εκφοβισμού ;
- Ποια είναι η συχνότητα παρέμβασης μαθητών σύμφωνα με τους εκπαιδευτικούς ;
- Ποιους τρόπους προτείνουν ως ενδεδειγμένους για την αποτροπή της ανάπτυξης και εξέλιξης του φαινομένου, που συνδέονται με τη συμπεριφορά των ίδιων των μαθητών, του διδακτικού προσωπικού και των γονέων τους ;

Μεθόδευση – Εργαλείο συλλογής δεδομένων

Για τη συλλογή δεδομένων στην παρούσα, χρησιμοποιήθηκε ερωτηματολόγιο προσαρμοσμένο στα ελληνικά, το οποίο ανταποκρίνεται στο σκοπό της μελέτης και ένεκα της περιεκτικότητας του (3 ενότητες μεταβλητών) , καλύπτει όλο το φάσμα των ερευνητικών ερωτημάτων.

Αποτελέσματα

Για τη στατιστική επεξεργασία και ανάλυση των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε το Στατιστικό Πακέτο για τις Κοινωνικές Επιστήμες SPSS.

Ειδικότερα χρησιμοποιήθηκαν : Σχετικές συχνότητες και ποσοστά για την παρουσίαση των απαντήσεων των συμμετεχόντων στις διάφορες θεματικές ενότητες του ερωτηματολογίου, και το στατιστικό κριτήριο χ^2 (Chi-Square Test), το οποίο εφαρμόζεται, για να ελεγχθεί, αν η συσχέτιση μεταξύ δύο κατηγορικών μεταβλητών είναι στατιστικά σημαντική και δεν οφείλεται στην τύχη. Ως επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας ορίστηκε το $\alpha=0,05$ - το ανώτερο επιτρεπτό όριο στις κοινωνικές επιστήμες - το οποίο σημαίνει ότι η ποσοστιαία πιθανότητα το τελικό αποτέλεσμα να έχει προέλθει από τυχαίους παράγοντες είναι μόνο 5% .

Δημογραφικά στοιχεία ⁴

Το δείγμα της έρευνας αποτελείται από 100 (58.1%) δάσκαλους/λες και 72 (41.9%) καθηγητές γυμνασίου, διαφόρων ειδικοτήτων. Από την ομάδα των δασκάλων το (36,1%) ήταν άνδρες και το (63,9 %) γυναίκες. Σε ότι αφορά στους καθηγητές από το 62.7% εξ αυτών, που απάντησαν στη σχετική ερώτηση, οι περισσότεροι δηλαδή (59,7%), είναι φιλόλογοι ενώ οι υπόλοιποι ανήκαν σε άλλες ειδικότητες. Από 1 έως 15 χρόνια διδασκαλίας στο ίδιο σχολείο είχε το (90%) των δασκάλων και το 85,3% των καθηγητών.

Εκφοβισμός και θυματοποίηση στο σχολείο, διαφοροποίηση των εκπαιδευτικών

Οι απαντήσεις στη δέση των ερωτημάτων που απαρτίζουν την ανωτέρω μεταβλητή εκτίθενται παρακάτω .

⁴ Κατά την παρουσίαση των αποτελεσμάτων η σειρά είναι : δάσκαλοι – καθηγητές και εναλλακτικά πρώτοι, δεύτεροι .

Θεωρείτε ότι τον εκβιασμό και τη θυματοποίηση ως είναι σοβαρό πρόβλημα στο σχολείο σας ;

Στο ερώτημα αυτό, το 40% των δασκάλων θεωρεί τη θυματοποίηση και τον εκβιασμό σοβαρό πρόβλημα στο σχολείο, σε αντίθεση με 20.8% των καθηγητών. Η ύπαρξης εξάρτησης μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών, θεωρήθηκε δεδομένη και επιβεβαιώθηκε με τον έλεγχο της συσχέτισης .

Πρακτικές εκφοβισμού που έχουν αντιληφθεί - Τρόπος θυματοποίησης (Κοινωνική απομόνωση ή αποκλεισμός - Κοροϊδία, εξευτελισμός, περιφρόνηση, χειρονομίες - Εκφοβισμός ή απειλές - Βανδαλισμοί ή κλοπές - Ξύλο, κλωτσιές, σπρωξίματα) .

Σύμφωνα με τη στατιστική επεξεργασία ,στις τέσσερις παραπάνω μεταβλητές ,οι ερωτώμενοι, απαντούν με τον ίδιο τρόπο , ανεξάρτητα από το αν ανήκουν στην πρώτη ή στη δεύτερη ομάδα. Όμως, σε ότι αφορά στο : Ξύλο, κλωτσιές, σπρωξίματα διαφορίζονται (δάσκαλοι: 70% καθηγητές: 26.7%), στατιστικά σημαντικά .

Πίνακας 1: Ξύλο, κλωτσιές, σπρωξίματα

Crosstab

			Τρόπος θυματοποίησης: Ξύλο, κλωτσιές, σπρωξίματα		Total
			OXI	NAI	
Group	Γυμνάσιο	Count	11	4	15
		% within Group	73,3%	26,7%	100,0%
	Δημοτικό	Count	12	28	40
		% within Group	30,0%	70,0%	100,0%
Total		Count	23	32	55
		% within Group	41,8%	58,2%	100,0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)	Exact Sig. (2-sided)	Exact Sig. (1-sided)
Pearson Chi-Square	8,419 ^b	1	,004		
Continuity Correction ^a	6,733	1	,009		
Likelihood Ratio	8,500	1	,004		
Fisher's Exact Test				,006	,005
Linear-by-Linear Association	8,266	1	,004		
N of Valid Cases	55				

a. Computed only for a 2x2 table

b. 0 cells (,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 6,27.

Τόπος θυματοποίησης

Ως προς τον χώρο θυματοποίησης η πλειονότητα των ερωτώμενων θεωρεί πως δεν λαμβάνει χώρα με σοβαρότητα *Καθόδόν προς το σχολείο* (87,5 , 86,7 αντίστοιχα) ούτε *Φεύγοντας από το σχολείο* (67,5 - 73,3).Εκτιμούν, επίσης, με υψηλά ποσοστά συμφωνίας ότι το φαινόμενο παρουσιάζεται στους *Διαδρόμους* : 70,0% (δάσκαλοι), και 80,0% (καθηγητές) , ενώ το *Προαύλιο* θεωρείται περισσότερο από την πρώτη ομάδα (95,0%) ως τόπος εκδήλωσης θυματοποίησης και λιγότερο από τα άτομα της

δεύτερης ομάδας (66,7%). Στο χώρο του γυμναστηρίου, σύμφωνα με τους εκπαιδευτικούς του δημοτικού σχολείου, η παρουσία τέτοιων περιστατικών είναι μηδαμινή (5,0%), ενώ δεν συμβαίνει το ίδιο στο γυμνάσιο. Οι καθηγητές ανεβάζουν το αντίστοιχο ποσοστό στο : 33,3% .

Τέλος το ερώτημα για τις *Αίθουσες* ως χώρο εκφοβισμού το απαντούν μόνον οι καθηγητές και κατά πλειοψηφία αρνητικά : 86,7% .

Πού οφείλεται η εκδήλωση εκφοβιστικών πρακτικών των παιδιών απέναντι στους συμμαθητές τους . Ποια τα κίνητρα. Γιατί εκφοβίζουν τους συμμαθητές τους κατά τους δασκάλους και τους καθηγητές ;

Αμφότερες οι ομάδες απαντούν στη μεταβλητή : *Γιατί ζητούν την προσοχή* (των άλλων) με τον ίδιο τρόπο . Σε ότι αφορά τη μεταβλητή: *χαμηλή αυτοεκτίμηση* ως κίνητρο εκφοβισμού φαίνεται να μην υπάρχει διαφορά στις απαντήσεις μεταξύ των καθηγητών και των δασκάλων. Στη μεταβλητή *ζηλοφθονία* ως αιτία εκφοβισμού , σύμφωνα με τον στατιστικό έλεγχο, υπάρχει εξάρτηση μεταξύ των απαντήσεων .

Το ποσοστό των δασκάλων που πιστεύουν ότι αυτή συμπεριφορά οφείλετε στη ζηλοφθονία είναι πολύ μικρότερο από αυτό των καθηγητών (20.5% και 60% αντίστοιχα). Ενώ στην περίπτωση της μεταβλητής: *νιώθουν δυνατοί* , απαντούν με ΝΑΙ το μεγαλύτερο ποσοστό (79,5%) των δασκάλων διαφοροποιούμενοι στατιστικά σημαντικά από τους καθηγητές (46,7%) .

Στις απαντήσεις του ερωτήματος : *Δεν γνωρίζω*, υπάρχει διαφορά στατιστικά σημαντική, με πολύ λίγους δασκάλους (5.1%) να δηλώνουν πως δεν γνωρίζουν τους λόγους – κίνητρα που ωθούν τους μαθητές στον εκφοβισμό, και τους καθηγητές να ανέρχονται στο : 26.7% .

Συχνότητα παρέμβασης: Πόσο συχνά παρεμβαίνετε εσείς (εκπαιδευτικοί) σε επεισόδια εκφοβισμού - Πόσο συχνά τα άλλα παιδιά προσπαθούν να εμποδίσουν επεισόδια εκφοβισμού ;

Σχετικά με το πρώτο από τα παραπάνω ερωτήματα, η ανάλυση, καταδεικνύει ότι μόνον , ένα πολύ μικρό ποσοστό των εκπαιδευτικών δεν παρεμβαίνει σε επεισόδια εκφοβισμού (2,0 έναντι 1,4). Στο πόσο συχνά (*Περιστασιακά- Συχνά - Σχεδόν πάντα*) τα άλλα παιδιά προσπαθούν να εμποδίσουν επεισόδια εκφοβισμού , κυρίαρχη τάση στο δημοτικό είναι η περιστασιακή παρέμβαση (69,2%) με πολύ μικρότερη συχνότητα εμφάνισης τη συχνή (17,9 %) και τη σχεδόν πάντα (7,7%) παρεμβατική συμπεριφορά, ενώ στο γυμνάσιο απαντώνται οι επιλογές : *Σχεδόν πάντα* με συχνότητα εμφάνισης (40,0%) και οι *Περιστασιακά - Συχνά* με μη διαφοροποιημένα ποσοστά (20,0% - 20,0%) .

Τρόποι που προτείνονται από τους εκπαιδευτικούς ως κατάλληλοι για την αποτροπή της ανάπτυξης και εξέλιξης του φαινομένου και συνάπτονται με τη συμπεριφορά των μαθητών, των γονέων τους, και του διδακτικού προσωπικού.

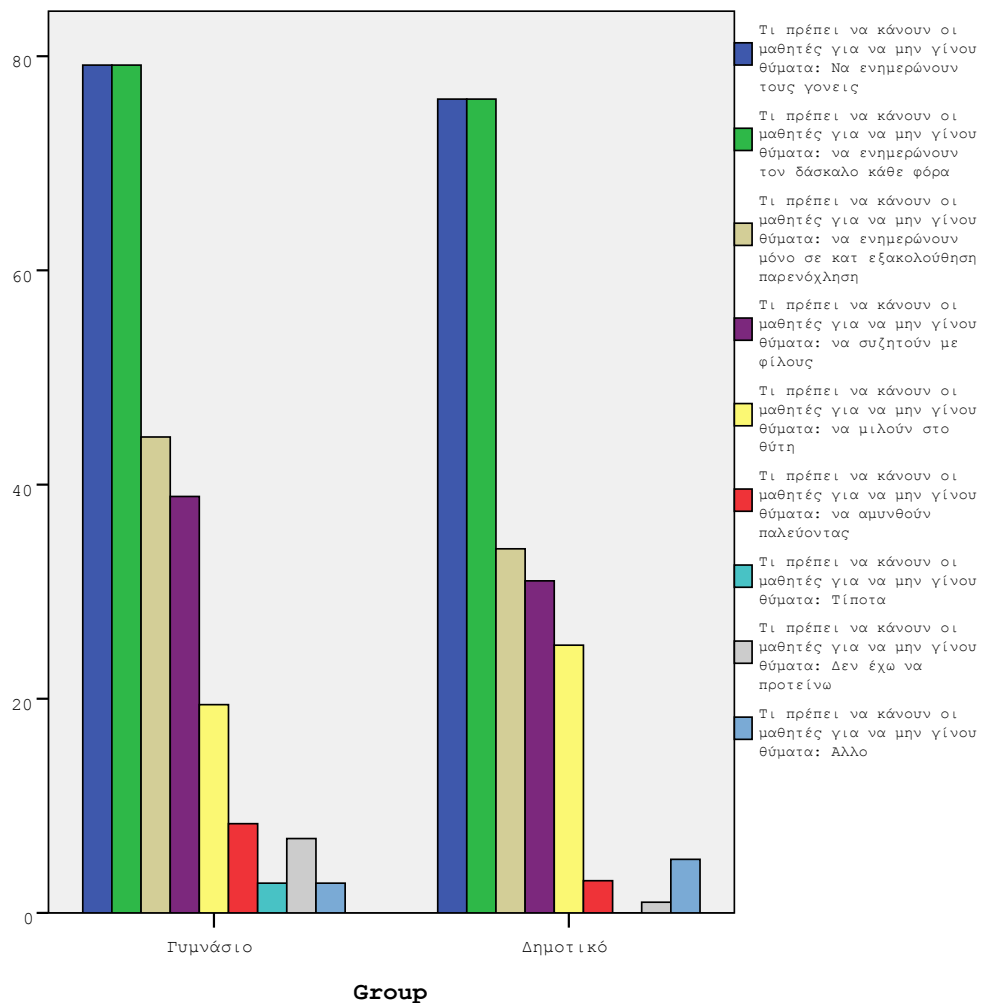
Για οικονομία χώρου τα δεδομένα των πινάκων συχνοτήτων, που αφορούν τα ερωτήματα ,τι πρέπει να κάνουν : οι μαθητές , οι εκπαιδευτικοί οι γονείς, παριστάνονται γραφικά με τα παρακάτω ραβδογράμματα , όπου κάθε ράβδος παρουσιάζει τη συχνότητα για κάθε τιμή της μεταβλητής .

Τι πρέπει να κάνουν οι μαθητές για να μην γίνουν θύματα

Στην ερώτηση για το τι πρέπει να κάνουν οι μαθητές προκειμένου να μην πέσουν θύματα εκφοβισμού, δάσκαλοι κατά το 76,0% και καθηγητές με 79,2% , θεωρούν, όπως φαίνεται στο διάγραμμα Ραβδόγραμμα 1, ότι πρέπει να ενημερώνουν τους εκπαιδευτικούς για κάθε περιστατικό. Στην κατ' επανάληψη παρενόχληση δεν

διαφοροποιούνται και πολύ (66,00% και 55,6% αντίστοιχα) . Επίσης, προτείνουν ότι οι μαθητές θα πρέπει να ενημερώνουν τους γονείς τους για τα περιστατικά εκφοβισμού 76,0% έναντι 79,2% . Ενώ αρκετά μεγάλο είναι το ποσοστό των εκπαιδευτικών που συνιστούν, το θύμα θα πρέπει να μιλήσει με τον θύτη (75,0% δάσκαλοι, 80, 6% καθηγητές), και μικρότερο αυτό, που προτρέπει να μιλήσει με τους φίλους του (69,00% - 61, 1%). Επίσης το να *αμυνθούν παλεύοντας* δεν το θεωρούν ως ενδεδειγμένη αντίδραση το 97,00% των καθηγητών και το 91,7% δασκάλων. Δεν συνιστά να μην κάνουν τίποτα οι μαθητές, το 100% της πρώτης ομάδας και το 97,2% της δεύτερης .

Ραβδόγραμμα 1: Τι πρέπει να κάνουν οι μαθητές για να μην γίνουν θύματα

Τι πρέπει να κάνουν οι εκπαιδευτικοί, ώστε να αποτραπούν τέτοια φαινόμενα

Στις τόσες εναλλακτικές προτάσεις ως προς τα παραπάνω, τα υποκείμενα της έρευνας απαντούν σύμφωνα με το ιστόγραμμα 2, ως εξής :

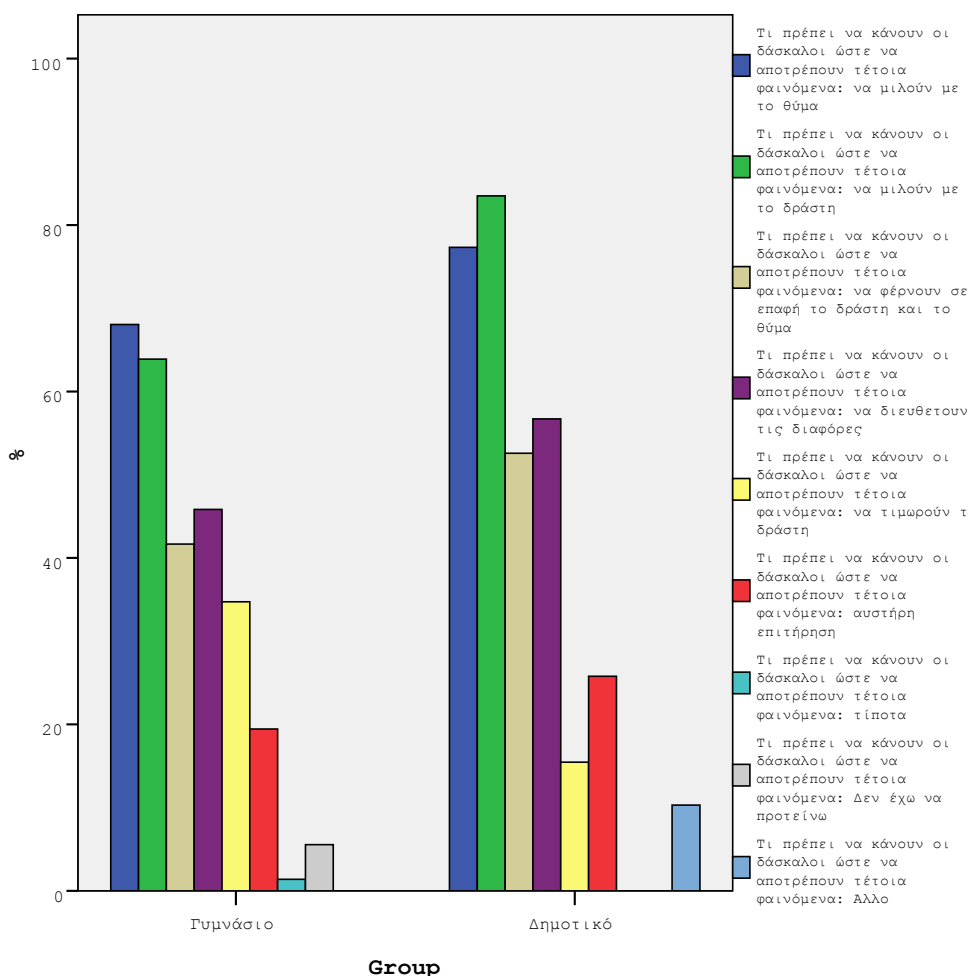
Προτείνουν οι δάσκαλοι με 83, 00% και οι καθηγητές με 63,9% ότι θα πρέπει να επιδιώξουν, οι ίδιοι, συζήτηση με το δράστη – θύτη .

Με χαμηλότερη ένταση δάσκαλοι και καθηγητές και σχεδόν μοιρασμένοι μεταξύ τους επιλέγουν την εναλλακτική διέξοδο του να φέρουν σε επαφή το θύμα με το θύτη, 52,6% και 41,7% αντίστοιχα ως και εκείνη, που προτρέπει στην εμπλοκή του ίδιου του εκπαιδευτικού στη διευθέτηση των διαφορών (56,7 % - 45,8%).

Η πλειονότητα των ερωτώμενων και των δύο ομάδων (84,5% οι δάσκαλοι έναντι 65,3% των καθηγητών), δεν προκρίνει ως αποτρεπτικό μέσο την τιμωρία του δράστη - θύτη .

Η *αυστηρή επιτήρηση* θεωρείται από το 25,8% των δασκάλων και το 19,4% των καθηγητών ως ενδεδειγμένη λύση – πρόταση . Το σύνολο των δασκάλων (100%) και σχεδόν όλοι οι καθηγητές δεν θεωρούν πως ο εκπαιδευτικός δεν θα πρέπει να κάνει τίποτα. Τέλος στη θεματική δέσμη ερωτημάτων : *Τι πρέπει να κάνουν οι εκπαιδευτικοί , ώστε να αποτρέπουν τέτοια φαινόμενα* ως προς την επιλογή : *Δεν έχω να προτείνω* , απαντά με ΝΑΙ το 5,6% των καθηγητών και κανένας δάσκαλος .

Ραβδόγραμμα2:Τι πρέπει να κάνουν οι εκπαιδευτικοί , για να αποτρέπουν τέτοια φαινόμενα

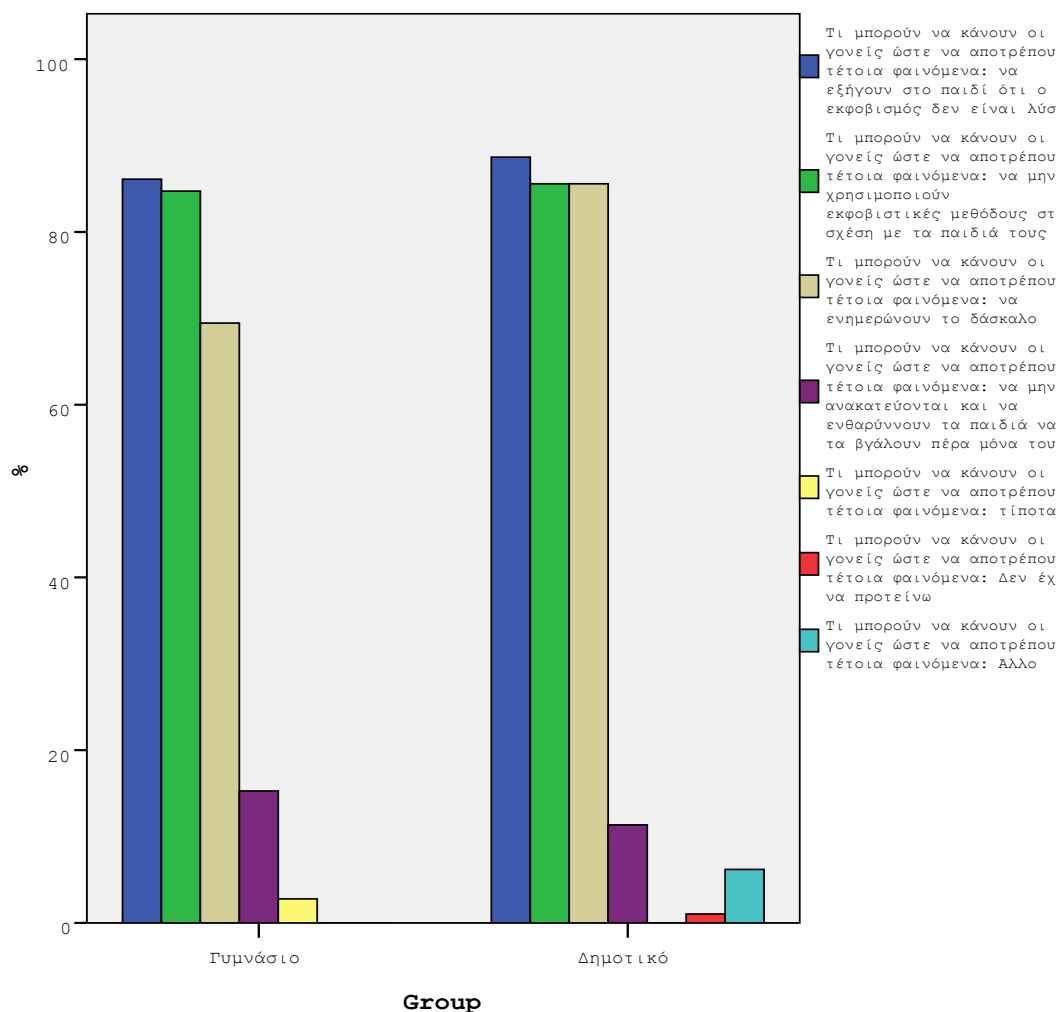

Τι μπορούν να κάνουν οι γονείς ώστε να αποτρέπουν τέτοια φαινόμενα

Στις δύο πρώτες ερωτήσεις και οι δύο ομάδες έχουν με υψηλά ποσοστά κοινή στάση. Θεωρούν ότι οι γονείς θα πρέπει να εξηγούν στο παιδί πως ο εκφοβισμός δεν είναι σωστός τρόπος επικοινωνίας με τους συμμαθητές (88,7% δάσκαλοι - 86,1% καθηγητές), ενώ δεν θα πρέπει να χρησιμοποιούν οι ίδιοι εκφοβιστικές τακτικές: 85,6% έναντι 84,7% αντίστοιχα . Το ερώτημα : *να ενημερώνουν τον εκπαιδευτικό για τα περιστατικά εκφοβισμού* , το επικροτεί το 85,6% από την πρώτη ομάδα και το 69,4% από τη δεύτερη . Κανένας δάσκαλος δεν είναι θετικός έναντι της απραξίας των γονέων, ενώ το αρνείται, αυτό, και το 97,2% των καθηγητών . Τέλος, ελάχιστα δημοφιλής (11,3% έναντι 15,3%) είναι η άποψη που θέλει τους

γονείς να μην ανακατεύονται, και να ενθαρρύνουν τα παιδιά τους να «τα βγάλουν πέρα» μόνα τους.

Ραβδόγραμμα 3 : Τι πρέπει να κάνουν οι γονείς

Συζήτηση - Συμπεράσματα

Από την κατανομή του φύλου ανά ομάδα εκπαιδευτικών προκύπτει ότι οι περισσότεροι από τους συμμετέχοντες στην έρευνα, είτε ανήκουν στην πρώτη ομάδα είτε στη δεύτερη ήταν γυναίκες. Σε ότι αφορά στα χρόνια υπηρεσίας, διαπιστώνεται ότι η πλειονότητα των δασκάλων έχει από 1 έως και 25 , και οι καθηγητές από 6 έως και 29 χρόνια. Αν υπολογίσει κανείς την ηλικία διορισμού των εκπαιδευτικών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης , μπορούμε να δεχθούμε ότι οι συμμετέχοντες δάσκαλοι είναι ηλικιακά νεότεροι από τους καθηγητές .

Ένας μόνον στους πέντε από τους καθηγητές θεωρεί τον εκφοβισμό ως σοβαρό πρόβλημα στο σχολείο, ενώ στους δασκάλους, σχεδόν ένας στους δύο . Δεδομένου

ότι η εκδήλωση του φαινομένου ,αντικειμενικά , κρίνεται ως σοβαρό πρόβλημα στα σχολεία της Αττικής με τα ποσοστά να είναι ίσα ή να υπερβαίνουν εκείνα των διεθνών (Καθημερινή, 2009), και λόγω του κεντρικού ρόλου των εκπαιδευτικών, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στην πρόληψη αλλά και την αντιμετώπιση της ενδοσχολικής βίας το εν λόγω εύρημα δεν αφήνουν περιθώρια για εφησυχασμό.

Στην αντίληψη των πρακτικών εκφοβισμού , οι εκπαιδευτικοί διαφοροποιούνται , στατιστικά σημαντικά , μόνον ως προς την περίπτωση της εκδήλωσης του με: *Έυλο, κλωτσιές, σπρωξίματα.*

Έχοντας κανείς υπόψη τα ερευνητικά αποτελέσματα των, Rigby (1996) , Zindi (1994), Μπεζέ (1984), που δείχνουν ότι ο σωματικός εκφοβισμός παρατηρείται περισσότερο σε πιο μικρές ηλικίες - στο δημοτικό σχολείο - ενώ όσο αυξάνεται η ηλικία αυξάνει η λεκτική και μειώνεται η σωματική βία, θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι η διαφορά στον τρόπο με τον οποίο οι ερωτώμενοι απαντούν, ανάγεται στην ιδιοτυπία εκδήλωσης της ενδοσχολικής βίας στα σχολεία των δύο βαθμίδων .

Για αυτό το λόγο ,άλλωστε, το *Προαύλιο* θεωρείται περισσότερο από τους δασκάλους (95,0%) ως τόπος εκδήλωσης της και λιγότερο από τους καθηγητές (66,7%), διαφοροποίηση, που συνδέεται με τον τρόπο –πρακτική που εκδηλώνεται το φαινόμενο και το κάνει δυσδιάκριτο στο γυμνάσιο, στο οποίο παίρνει συγκεκριμένη μορφή (διάδοση φημών,..) . Αυτό έρχεται και σε συμφωνία με τη θεωρητική παραδοχή ότι το bullying είναι μία εξελικτική διαδικασία που ξεκινάει από την παιδική ηλικία με άξεστο τρόπο, π.χ. χτυπώντας τους άλλους ,και όσο τα παιδιά μεγαλώνουν, οι λεκτικές (πχ παρατσούκλια) και έμμεσες μορφές bullying, υπερισχύουν έναντι των σωματικών. Το γεγονός δε ότι , αμφότερες οι ομάδες και με υψηλά ποσοστά συμφωνίας, θεωρούν ως χώρο υψηλής συχνότητας εκδήλωσης σχολικής βίας, τους διαδρόμους, ενδεχομένως να συνδέεται με το γεγονός ότι εκεί η επιτήρηση είναι μηδαμινή έως απύουσα .

Η παρουσιαζόμενη, ωστόσο, διαφορά ως προς τον τρόπο που αντιλαμβάνονται τα επεισόδια εκφοβισμού στο χώρο της αυλής και στην τάξη, οφείλεται στο γεγονός ότι οι μαθητές στην αίθουσα διδασκαλίας , βρίσκονται υπό τον άμεσο έλεγχο του εκπαιδευτικού, πράγμα που δεν συμβαίνει, τουλάχιστον, στον ίδιο βαθμό, στο προαύλιο .

Το δεδομένο ότι η πλειονότητα των εκπαιδευτικών, έναντι μιας ασήμαντης μειοψηφίας (2,0 - 1,4), φαίνεται να επιδεικνύει ενεργητική στάση στα περιστατικά εκφοβισμού, και η συναφής με αυτή πρόταση τους , *οι μαθητές, για να μη γίνουν θύματα*, να ενημερώνουν τον εκπαιδευτικό (79,6% - 72,0%), μπορεί να ερμηνευτεί ως θετική διάθεση για εμπλοκή . Το χαμηλότερο ποσοστό, που παρουσιάζεται εν συνεχεία, αναφορικά με τη *διευθέτηση του επεισοδίου* (56,7% των δασκάλων και το 45,8% καθηγητών), δεν αναιρεί την εκτίμηση ότι έχουν συναίσθηση της σοβαρότητας του ρόλου τους στο ζήτημα του bullying. Απλώς νοηματοδοτώντας , η *διευθέτηση* για την αντιμετώπιση, περισσότερο υπεύθυνο παιδαγωγικό χειρισμό από μια στιγμιαία εμπλοκή, μπορεί να εκληφθεί ως ένδειξη της χαμηλής αυτοπεποίθησης τους στην αποτελεσματική διαχείριση του φαινομένου, ενώ προβάλλει - εκφράζει ,έμμεσα, κάτι ανάλογο με αυτό που διαπιστώνεται και στη βιβλιογραφική επισκόπηση (Ψάλτη & Κωνσταντίνου, 2007), την ανάγκη των για επιμόρφωση .

Η απόκλιση, δε, που φαίνεται να υπάρχει, αν συγκριθούν οι απαντήσεις των συμμετεχόντων εκπαιδευτικών της παρούσας έρευνας, στο ζήτημα της συχνότητας παρέμβασης τους σε επεισόδια σχολικής βίας , με τη γνώμη των μαθητών άλλων ερευνών (Whitney & Smith, 1993), οι οποίοι πιστεύουν ότι οι εκπαιδευτικοί παρεμβαίνουν μόνο *«μερικές φορές»* , ερμηνεύεται από το ότι τα μισά περίπου θύματα δεν αναφέρουν σε κανέναν τον εκφοβισμό, που υφίστανται, ενώ τα άλλα

μισά είναι λιγότερο πιθανό να μιλήσουν σε κάποιον δάσκαλο από ό,τι στους γονείς τους.

Οι εκπαιδευτικοί, συνήθως, όπως καταδεικνύουν έρευνες, παρέμβουν με μεγαλύτερη συχνότητα σε περιστατικά, που και οι ίδιοι παρατηρούν, παρά σε αυτά που τους αναφέρονται από τους μαθητές (Craig, et al, 2000).

Αμφότερες οι ομάδες απαντούν στη μεταβλητή: *Γιατί ζητούν την προσοχή των άλλων*, με τον ίδιο τρόπο. Οι καθηγητές με 8,3% όμως είναι πιο κοντά στη γνώμη των μαθητών (4,5%) που απαντούν σε σχετικό ερώτημα ανάλογης έρευνας. Σχετικά με τη μεταβλητή: *χαμηλή αυτοεκτίμηση* ως κίνητρο εκφοβισμού, φαίνεται να μην υπάρχει διαφορά στις απαντήσεις μεταξύ των καθηγητών και των δασκάλων. Άποψη συγκλίνουσα με ερμηνεία αρκετών ψυχολόγων.

Στη μεταβλητή *ζηλοφθονία* ως αιτία εκφοβισμού, σύμφωνα με το στατιστικό έλεγχο, υπάρχει εξάρτηση μεταξύ των απαντήσεών. Το ποσοστό των καθηγητών(60%), που πιστεύουν ότι αυτή η συμπεριφορά οφείλετε στη *ζηλοφθονία* είναι πολύ μεγαλύτερο από αυτό των δασκάλων (20.5%). Ενώ στην περίπτωση της μεταβλητής: *νιώθουν δυνατοί*, απαντά θετικά το μεγαλύτερο ποσοστό των δασκάλων(79,5%) διαφοριζόμενοι στατιστικά σημαντικά από τους καθηγητές (46,7%).

Η ομάδα των δασκάλων φαίνεται να αισθάνεται πιο σίγουρη για τις απαντήσεις της ως προς τις διάφορες εκδοχές της μεταβλητής - *εκδήλωση εκφοβιστικών πρακτικών* - από ότι εκείνη των καθηγητών.

Τέλος, ερμηνεύοντας την αντίληψη, που εκφράζεται από την πλειονότητα των εκπαιδευτικών, του να *μιλήσει το θύμα με το θύτη*, ως πρόταση συμφιλίωσης, θεωρούμε ότι είναι προς τη σωστή κατεύθυνση, αφού η μέθοδος της «συμφιλίωσης» που εφαρμόστηκε σε Άγγλους μαθητές, είχε θετικά αποτελέσματα, (Cowie & Olafsson, 1999).

Κατακλείδα

Καθώς, η δυνατότητα γενίκευσης των αποτελεσμάτων περιορίζεται, καθίσταται αναγκαία η περεταίρω διερεύνηση με αντιπροσωπευτικότερο δείγμα.

Ωστόσο τα αποτελέσματα, αν και ενδεικτικά, συνηγορούν υπέρ της οργάνωσης επιμορφωτικών δράσεων με θέμα τη διαχείριση του σχολικού εκφοβισμού, οι οποίες (δράσεις) θα δίνουν έμφαση στους τομείς:

- γνώση (ορισμός, είδη και συχνότητα της παρενόχλησης, προσδιορισμός των περιστατικών εκφοβισμού,)

- δεξιότητες (τρόποι προσέγγισης του θύτη ή του θύματος, διατύπωση κυρώσεων,..).

Η απόκτηση γνώσεων και δεξιοτήτων, εκ μέρους των εκπαιδευτικών, θα τους προσδώσει και αυτοπεποίθηση για την αποτελεσματικότερη πρόληψη και αντιμετώπιση των συμβάντων *bullying*, ενώ θα συμβάλλει περαιτέρω στην ευχερέστερη εισαγωγή και επιτυχή έκβαση σχετικών προγραμμάτων στα σχολεία.

Βιβλιογραφία

Ainscow, M. (1998). Would it Work in theory? Arguments for Practitioner research and theorizing in the special Needs Fields. In C. Clark, A. Dyson., Millward, A. (Eds). *Theorising Special Education*.

Ahmad & Smith, 1994/ Osterman, Bjorkqvist, Lagerspetz, Kaukiainen, Huesmann & Fraczek, 1994/Rigby & Slee, 1991/ Whitney & Smith, 1993)

Andreou, E. (2000). Bully/victim problems and their association with psychological constructs in 8 to 12 year - old Greek school children. *Aggressive Behaviour*, 26: 49-55.

Barone, F. J. (1997). Bullying in school: It doesn't have to happen. *Phi Delta Kappa*, 79, 80-82.

Beran, T. (2005). A new perspective on managing school bullying: Pre-service teachers' attitudes. *Journal of Social Sciences*, 8, 43-49.

Boulton, J., Καρέλλου, I., Αανίτη I., Μανούσου Β., & Λεμονή Ο. (2001). Επιθετικότητα και θυματοποίηση ανάμεσα στους μαθητές των ελληνικών Δημοτικών σχολείων. *Ψυχολογία*, 8: 12-29.

Boulton, M., Underwood, K., «Bully/Victim problems among middle school children», *British Journal of Educational Psychology*, 1992, τ.62, σσ. 73-87

Bourdieu, P., & Passeron, J. C. I. (1971). *La reproduction, minuit*, Paris.

Cohen, L., Manion, L., (1994). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Cohen, L., Manion, L., (1994). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Cowie, H., & Olafsson, R. (1999). The role of peer support in helping victims of bullying. *School Psychology International*, 20, 25-41.

Craig, W. M., et al, (2000). Prospective teachers' attitudes toward bullying and victimization. *School Psychology International*, 21, 5-21.

Drecktrah, M., & Blaskowski, L. (2003). Bullying: The Problem and How to Deal With It. Available online at: <http://www.earlychildhood.com> .

Dphne Project, Needsassessmentand avarenessraising programme for bullying in schools. <http://www.epsype.gr/daphne.pdf>) .

Γεώργας, Δ., (1990). *Κοινωνική Ψυχολογία: στάσεις, αντίληψη προσώπου, στερεότυπα, επιθετικότητα, δυαδικές σχέσεις και επικοινωνία*. Τόμος Α'. Αθήνα.

EKKE (2006). Μεγαλώνοντας στην Αθήνα , Ποιότητα ζωής παιδιών και εφήβων . Συνέντευξη τύπου, Αθήνα 15 Ιουνίου .

Καθημερινή, 19/04/2009.

Kallestad, J. H., Olweus, D. (2003). Predicting teachers' and schools' implementation of the Olweus bullying prevention program: A multilevel study. *Prevention and Treatment*. <http://gateway1.ovid.com.ezproxy.lib.ucalgary.ca:2048/ovidweb.cgi>

Larance , J. www.escl.net/.../Bullying_Briefing_Paper.

Merrett, F., & Wheldall, K. (1993). How do teachers learn to manage classroom behaviour? A study of teachers' opinions about their initial training with special reference to classroom behaviour management. *Educational Studies*, 1, 91-106.

Μπεζέ, Λ., από έρευνα αυτο-ομολογούμενης εγληματικότητας σε Γυμνάσια και Λύκεια όλης της Ελλάδας που έγινε το 1984.

Nespor, J., (1987). The role of beliefs in thw practice of Teaching,. *Journal of curriculum, Studie.*, 19, (4), 317-318.

Nicolaides, et al., (2002). Knowledge and attitudes about school bullying in trainee teachers. *British Journal of Educational Psychology*, 72, 105-118.

Ξανθάκου, Γ., Καρούντζου, Γ., Κατσιγιάννη, Β. (2006) Εκφοβισμός στο σχολείο Στάσεις των εκπαιδευτικών στο Παπαηλιού Χ., Ξανθάκου, Γ., Χατζηχρήστου, Χ. (επιμ.) Εκπαιδευτική Ψυχολογία, τόμος Γ'. Ατραπός.

Olweus, D. (1978). Aggression in the schools. Bullies and whipping. Boys. Washington Hemisphere Publ. Corp.

Olweus, D. (1993) Bullying at school. What we know and what we can do?, Oxford Blackwell.

O' Moore, M. & Hillery, B. (1989). Bulying in Dublin schools. *Irish Journal of Psychology*, 10, 428-441

Πατσάλης , Χ. <http://users.sch.gr/patsalis/wp/?p=902> Οργάνωση Προγράμματος επιμόρφωσης εκπαιδευτικών Δημοτικού Σχολείου για το φαινόμενο του εκφοβισμού (Bullying)

Πετρόπουλος Ν. & Παπαστυλιανού Α. (επιμ.) (2000), Προκλήσεις στη σχολική κοινότητα. Έρευνα και παρέμβαση, Αθήνα: ΥΠΕΠΘ. Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.

Rigby, K. (1997). Bullying in schools: And what to do about it. London: Jessica Kingsey.

Rigby, K.,(1996). *Bulling in Schools and What to do About it*. Philadelphia, PA: Kinsley Publishers.

Smith, P. K., Bowers, L., Binney, V., και Cowie, H. (1999). Relationships of children involved in bully/victim problems at school. Στο Μ. Woodhead, D. Faulkner, & K. Littleton (Eds.), Making sense of social development. London: Routledge.

Tabachnick, B. R & Zeichner, K.M. (1984) The impact of the student teaching experience on the development of teacher perspectives. *Journal of Teacher Education*, 35(6), 28-36 .

Stahlberg , D. & Frey, D., (1988), Attitudes I : Structure, Measurment and Functions. Oxford: Basil Blaackwell.

Whitney, I., & Smith, P. K. (1993). A survey of the nature and extent of bullying in junior/middle and secondary schools. *Educational Research*, 35(1), 3-25. EJ 460 708

Ahmad & Smith, 1994/ Osterman, Bjorkqvist, Lagerspetz, Kaukiainen, Huesmann & Fraczek, 1994/Rigby & Slee, 1991/ Whitney & Smith, 1993.

Φελούκα Βασιλική & Αμανάκη Ειρήνη (2009). Στάσεις και αντιλήψεις των δασκάλων για το πρόβλημα του εκφοβισμού/θυματοποίησης (bullying) στα σχολεία. *Ελληνική Επιθεώρηση Ειδικής Αγωγής*, τ. 2, σελ. 51-69.

Χαντζή, Χ., Χουντουμάδη, Α., Πατεράκη, Λ. (2000). Άσκηση βίας από μαθητές προς μαθητές στο χώρο του Δημοτικού Σχολείου. *Παιδί και έφηβος*.2:1, 97-111.

Χατζηχρήστου, Χ., Βαϊτση, Α., Δημητροπούλου., Φαλκή, Β., (2002). Δυσκολίες μάθησης και προσαρμογής των παιδιών στο σχολείο: οι αντιλήψεις των εκπαιδευτικών. *Παιδί και Έφηβος*. 2, 2., 33 - 47.

Ψάλτη, Α. & Κωνσταντίνου, Κ. (2007). Το φαινόμενο του εκφοβισμού στα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης: Η επίδραση φύλου και εθνο-πολιτισμικής προέλευσης. *Ψυχολογία*, 14(4), 329-345.

Zindi, f., (1994). Bullying at boarding school: a Zimbabwe study. *Research in Education*, 51, 23-32.